

УДК 811.111–626.21.68

DOI: [https://doi.org/10.18524/2307-4604.2022.1\(48\).259990](https://doi.org/10.18524/2307-4604.2022.1(48).259990)

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Приходько Г.І.

доктор філологічних наук, професор,
Запорізький національний університет

ORCID: 0000-0001-6220-5333; Researcher ID: AAG-6472-2019

Статтю присвячено питанню етнокультурного компоненту у структурі фразеологізмів. Особливу увагу приділено ролі фразеології у процесі категоризації та концептуалізації. Сучасний світ характеризується прагненням народів визначити своє обличчя, глибше пізнати національний дух, менталітет, культуру, мову. Відображення етномовною свідомістю навколишньої дійсності має характер не дзеркальний, а творчий. Духовне буття homo sapiens здійснюється у межах трикутника «свідомість – культура – мова». Спільність мови є не лише найкращим, але й вірним, єдиним маркером, який дозволяє розпізнати народ. Знання всіх особливостей та конотативних властивостей моральних, правових етичних, естетичних та інших норм даного конкретного соціуму є однією з найважливіших умов здійснення мовленнєвої діяльності та досягнення успішності мовленнєвих операцій. Морально-етикетні норми поведінки – основа національної самосвідомості. Саме фразеологізми є дзеркальним відображенням етнокультурних норм поведінки того чи того народу. Фразеологія відображає всю багатогранність історичного буття народу, його життя, порядки, звичаї, мораль, сила духу, біль та гнів. Необхідно зауважити, що фразеологічні одиниці містять релікти різноманітних (родинних, календарних) стародавніх обрядів, й разом із іншими стійкими мовними одиницями, відбивають стихію народної духовної культури (етнофраземи), утворюють сакральну народну фразеологію. Етнолінгвістичне вивчення народної фразеології має проводитися комплексно, ґрунтуватися на широких історико-культурних реценціях, шляхом використання матеріалів етнографії, міфотворчості, релігії, фольклористики у їхньому словесно-змістовному вираженні. Фразеологізми становлять універсальний банк даних, який містить у собі інформацію про навколишню реальність певного етнічного хронотопу, про особливості виникнення у свідомості сучасника цієї дійсності образів, які стали основою фразеологічної номінації. Образна основа фразеологізмів відбиває характерологічні риси народного світогляду, що входять як складова частина у поняття «менталітет». Дослідження зв'язків етнофразем з контекстом їх виникнення неодмінно виводить вектор пошуку на рівень народного дискурсу, репрезентація якого відбувається у вербальних кодах архаїчної народної обрядовості та святковості, традиційних звичаїв, які втілюють стійку парадигму етнічного світогляду.

Ключові слова: фразеологія, етномова, етнофразема, категоризація, концептуалізація.

ETHNOLINGUISTIC ASPECT OF PHRASEOLOGY RESEARCH

Prihodko G.

doctor of philological sciences, professor,
Zaporizhzhia national university

The article is devoted to the issue of ethnocultural component in the structure of phraseological units. Particular attention is paid to the role of phraseology in the process of categorization and conceptualization. The modern world is characterized by the desire of nations to define their faces, to learn more about the national spirit, mentality, culture, language. The reflection of the

surrounding reality with the help of the ethnolanguage consciousness is not of a mirror character, but a creative one. The spiritual being of homo sapiens is realized within the triangle "consciousness - culture - language". The cohesion of the language is not only the best, but also the true and the only marker which allows to recognize the certain community. Knowledge of all the features and connotative properties of moral, legal, ethical, aesthetic and other norms of the particular society is one of the most important conditions for the implementation of speech activities and the success of speech operations. Moral and etiquette norms of behavior are the basis of national self-consciousness. Phraseologisms are a mirror image of ethnocultural norms of nation's activities. Phraseology reflects all the diversity of the historical existence of the people, their lives, orders, customs, morals, strength of spirit, pain and anger. It should be noted that phraseological units contain relicts of various (family, calendar) ancient rites, and together with other stable linguistic units, reflect the element of folk spiritual culture (ethnophrases), form a sacred folk phraseology. Ethnolinguistic study of folk phraseology should be conducted comprehensively, based on broad historical and cultural receptions, through the use of materials of ethnography, mythmaking, religion, folklore in their verbal and semantic expression. Phraseologisms are a universal data bank that contains information about the surrounding reality of a particular ethnic chronotope, about the peculiarities of the emergence of this reality images' in the minds of contemporaries that became the basis of phraseological nomination. The figurative basis of phraseology reflects the peculiar features of the people's worldview, which are the part of the concept "mentality". The study of the ethnophrases' connections with the context of their origin inevitably brings the search vector to the level of folk discourse, which is represented in the verbal codes of archaic folk rites and festivities, traditional customs that embody a stable paradigm of ethnic worldview.

Key words: *phraseology, ethnolanguage, ethnophrases, categorization, conceptualization.*

Вступ. У ХХІ столітті лінгвістика набула методологічно оновленої парадигми. Вона об'єднала та творчо переробила спадщину попередніх століть. Звернувши увагу на людину – продуцента мови та знання, зафіксованого текстами, мовознавство розпочало плідну співпрацю з іншими науковими галузями для всебічного пізнання свого об'єкта дослідження. Внаслідок цього сталося глибоке проникнення в природу та сутності мови не тільки як знаряддя спілкування, а й «пізнання, взаєморозуміння, засоби збереження етнічної цілісності, культури, історичної пам'яті народу, адже мова дозволяє подолати розрив між індивідуальною свідомістю та свідомістю народу, між свідомістю різних поколінь» (Селіванова, 2004: 6).

Сучасний світ характеризується прагненням народів визначити своє обличчя, глибше пізнати національний дух, менталітет, культуру, мову. Осторонь цих процесів не залишається і лінгвістична наука кінця ХХ початку ХХІ століття. Вона характеризується загальноновизнаними пріоритетними ідеями системності, когнітивізму, антропоцентризму, функціоналізму у вивченні мови. У безпосередньому зв'язку з ними знаходиться пошук відбитків людської діяльності, що знаходить своє вираження у всіх лінгвістичних категоріях та сферах. Цей факт відбивається як у різноманітності досліджуваного матеріалу, так і підходів до його розгляду, а також у застосуванні різних методів опису.

Відображення етномовною свідомістю навколишньої дійсності має характер не дзеркальний, а творчий. У цьому процесі відображається спосіб бачення світу (специфіка його сприйняття, пізнання, членування, інтерпретації тощо) певним етномовним співтовариством, що знаходить своє висвітлення у

моделях національної культури та національній мові. Духовне буття homo sapiens здійснюється у межах трикутника «свідомість – культура – мова».

Мова певного етносу – це, з одного боку, онтологічно-комунікативне відображення особистісного стрижня буття, а з іншого – це генеральна лінія розвитку колективної свідомості, що відбувається внаслідок протиставлення релевантних концептуальних сфер: внутрішнього та зовнішнього світів, суб'єктивного та об'єктивного, духовного та фізичного, нематеріального та матеріального. Так у результаті перебігу складних процесів відбувається формування «я» особистісного та «я» етнічного: останнє виникає як результат взаємодії багатьох «я» індивідуальних, детермінованих таким потужним соціотворчим фактором, як спільність.

Наскрізним зв'язком, що пронизує цей складний багаторівневий та багатоаспектний процес виступає мова, у «замкнутій продуктивній системі символів накопичує та фіксує досвід етносу, тим самим стає його «досконалою подобою» (Жайворонок, 2001: 50). Спільність мови є не лише найкращим, але й вірним, єдиним маркером, який дозволяє розпізнати народ. Це – неодмінна умова існування останнього.

Знання всіх особливостей та конотативних властивостей моральних, правових етичних, естетичних та інших норм даного конкретного соціуму є однією з найважливіших умов здійснення мовленнєвої діяльності та досягнення успішності мовленнєвих операцій. Морально-етикетні норми поведінки – основа національної самосвідомості. Саме фразеологізми є дзеркальним відображенням етнокультурних норм поведінки того чи того народу (Пономаренко, 2000: 253 – 257).

Мета запропонованої розвідки полягає у розгляді специфіки етнокультурного компонента в структурі фразеологічних одиниць та їх ролі у процесі категоризації та концептуалізації.

Методи дослідження визначаються метою, теоретичним спрямуванням статті та мають комплексний характер. Вони інтегрують основні положення когнітивної теорії та лінгвокультурології і покликані надати системне обґрунтування взаємовпливу мови та культури.

Виклад основного матеріалу. Мова – це одна із форм духовної культури етносу, яка безпосередньо висловлює його ментальність і є основним засобом спілкування. Вона виникла в результаті тривалого історичного розвитку свого носія. Виступаючи динамічною субстанцією (мова постійно знаходиться в русі, змінюючись у просторі та часі), вона зберігає ознаки іманентної стабільності, цілісності. Цей факт гарантує виконання мовою комунікативної ролі, і навіть реалізацію функцій акумулювання досвіду соціуму поколіннями, збереження етнічної культурної пам'яті.

Фразеологічні одиниці, що характеризуються складною семантичною структурою і є мовними знаками вторинної номінації, мають здатність відображати навколишню дійсність, що дозволяє розглядати їх як пізнання останньої. Отже, фразеологічний фонд мови становить значний інтерес для

когнітивістики. Найбільшу когнітивну значущість мають фразеологізми, що мають національно-культурний компонент у плані вираження або плані змісту.

Проблема фразеологічного значення – одна з найскладніших не тільки у фразеології, а й у мовознавстві взагалі. Фразеологічна номінація істотно відрізняється від лексичної, оскільки вона відноситься до підтипу специфічної непрямой номінації та ускладнена конотативним значенням.

У дослідницькій парадигмі етнолінгвістики особливе місце приділяється фразеології, вивчення якої потребує активізації, оскільки вона є засобом відображення у мові національної специфіки, носієм елементів, які у значній різноманітності та повноті характеризують етнічну картину світу. (Kim, 2010: 47 – 67.). Вважаючи мову душею народу, душею мови дослідники справедливо визначають її фразеологію, адже фразеологічний склад є яскравим та своєрідним носієм національно-культурних особливостей мовної системи, оскільки фразеологія виступає тією сферою мовної діяльності, де, з одного боку, у мовних фактах яскраво відображаються етнопсихологічні особливості соціуму, а з іншого – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету (Філінюк, 2015: 119 – 123; Jeffries, 2006). Фразеологізми є наслідком потреби у виразних засобах комунікації – вербальному вираженні почуттів, емоційних оцінок, засобів емоційного впливу, точних характеристик людини, предметів, явищ.

«Особливість» місця фразеології у процесі виявлення у мові етнічної історико-культурної пам'яті визначається її чітко вираженим антропологічним характером, адже своєю специфічною номінацією фразеологічні одиниці в більшості випадків охоплюють ті фрагменти дійсності, які безпосередньо пов'язані з психічними процесами, діяльністю людини, її індивідуально-психологічними властивостями.

Фразеологія відображає всю багатогранність історичного буття народу, його життя, порядки, звичаї, мораль, сила духу, біль та гнів. Вивчення етносимволіки народних афоризмів можливе шляхом реконструкції глибинного значення, занурення в їх культурний сенс, тому цілком природним є той факт, що багато вчених різних напрямів (етнографи, фольклористи, історики, мовознавці) у своїх дослідженнях апелюють до історико-етимологічного плану фразеологічних одиниць, який є цінним фактографічним джерелом.

Фразеологія також характеризується високим ступенем національної маркованості: при вивченні різноетнічних мовних картин світу ефективним виступає «аналіз національно-специфічних фразем та специфіки мотивації (внутрішньої форми) фразеологізмів» (Кочерган, 2004: 19), оскільки вони відображають різницю між народами як у їх духовній, так і матеріальній культурах. Особливо це стосується ідіом, оскільки ідіоматику дослідники вважають «свята святих» кожної національної мови, вона неповторним способом маніфестує дух та своєрідність нації.

Проблема фразеологічного значення – одне з найскладніших у фразеології, а й у мовознавстві взагалі. Фразеологічна номінація істотно відрізняється від лексичної, оскільки вона відноситься до підтипу специфічної

непрямої номінації та ускладнена коннотативним значенням. Необхідно зауважити, що фразеологічні одиниці містять релікти різноманітних (родинних, календарних) стародавніх обрядів, й разом із іншими стійкими мовними одиницями, відбивають стихію народної духовної культури (етнофраземи), утворюють сакральну народну фразеологію.

Етнолінгвістичне вивчення народної фразеології має проводитися комплексно, ґрунтуватися на широких історико-культурних рецепціях, шляхом використання матеріалів етнографії, міфотворчості, релігії, фольклористики у їхньому словесно-змістовному вираженні. Етнокультурна інтерпретація таких фразеологічних одиниць пов'язана з численними складнощами, адже перед дослідником-лінгвістом у такому разі виникає необхідність апелювати не лише до власне мовних, а й до складних (зазвичай архаїчних) позамовних закономірностей, малодоступних відомостей.

Взаємоперетин фразеології та етнографічної науки має давню дослідницьку традицію. Так, у багатьох слов'янських збірках паремій, складених протягом XVIII-XIX ст., часто містяться етнографічні коментарі, а в етнографічних працях дослідники використовують фразеологічний матеріал для ілюстрації, виразності того чи того об'єкта як своєрідну етномовну даність. Останнім часом спостерігається посилення цього «взаємно-дисциплінарного» тяжіння, яке в етнографів обумовлено загальною зацікавленістю етнолінгвістики та пошуком нових, більш точних методів опису, а у фразеологів – необхідністю використання екстралінгвістичного матеріалу для коментування багатьох мовних фактів, з одного боку, та, як наслідок, відкриттям загальнометодологічних перспектив, з іншого.

Розглядаючи фразеологізм як «текст у тексті», «мікротекст», слід пам'ятати, що у системі мови він виступає репрезентантом «макротексту», того вербального етнокультурного утворення, у процесі згортання якого виник обрядовий фразеологізм. У цьому випадку міжкатегоріальний мотиваційний вектор у діалектичній діаді «культура ↔ мова» спрямований від культури до мови, вказуючи на факт вторинної семіотизації, яка констатує наявність подвійного знакового відбору, що у свою чергу підвищує ступінь аксіологічності відібраних у процесі вторинної семіотизації смислів (Березович, 2004: 20).

Намагаючись «розгорнути» текст фразеологічної «згортки», варто пам'ятати, що фразеологія – дисципліна, передусім історична і дані історичної фразеології для загальної теорії фразеології мають важливіше значення, ніж для інших дисциплін. Це пов'язано з тим фактом, що історія формування національної фразеосистеми знаходиться в діалектичній єдності з формуванням світоглядних основ етнічного розуміння макрокосму в його онтологічному сенсі, оскільки відбір ментальних образів, їх вербальне втілення – це «результат культурної інтерпретації самих фрагментів дійсності з метою висловити до них своє ставлення – ціннісне чи емоційно значуще» (Телія, 1996: 82). Справедливо визначено дослідниками здатність фразеології до «історичної акумуляції» (тобто збереження у своєму складі застарілих слів, архаїчних форм та

синтаксичних конструкцій), що особливо яскраво проявляється у змістовному спектрі.

Фразеологізми становлять універсальний банк даних, який містить у собі інформацію про навколишню реальність певного етнічного хронотопу, про особливості виникнення у свідомості сучасника цієї дійсності образів, які стали основою фразеологічної номінації.

Серед фразеологізмів існує низка одиниць із компонентом-діалектизмом. Експресивність діалектизму підтримується враженням мовної свіжості, неординарності. Ступінь експресивності залежить від належності діалектного елемента до певного мовного рівня, від його семантичної прозорості та суб'єктивно-оцінної інформації, яку він несе.

На експресивність стійких виразів опосередковано впливають специфічні фраземні компоненти – переосмислені узагальнені антропоніми, топоніми тощо. Узагальнений антропонім може ускладнювати метафоричний зміст фразеологізму, давати поштовх новому асоціативному осмисленню.

Вживання власних назв-образів у складі фразеологічних одиниць створює додаткові можливості експресивності: в одному випадку їх використання є більш негативним, ніж вживання невласних найменувань, в іншому – запровадження антропонімів-образів пом'якшує гостроту виразу та слугує засобом евфемізації.

Лінгвісти відстоюють думку про те, що у основі фразеологізму лежать асоціативні трансфери, оскільки у процесі мовлення відбувається передача інформації як об'єктивного, так і суб'єктивно-оцінного характеру. На відміну від лексем, значення яких потенційно охоплює всі ознаки та властивості предмета, дії тощо, фразеологізми відносяться до знаків мови, що виражають лише деякі якості (Пономаренко, 2000: 256, Селіванова, 2004: 15). Образна основа фразеологізмів відбиває характерологічні риси народного світогляду, що входять як складова частина у поняття «менталітет». На основі цього у мовознавстві (як і в культурології та філософії) сформувався і став загальноновизнаним погляд на фразеологічний склад мови як найбільш прозору підсистему для репрезентації лінгвістичними засобами концептів «мови» етнокультури.

У зв'язку з цим справедливою є думка О. О. Селіванової, яка трактує фразеологізми будь-якої мови як лінгвосеміотичні феномени, що формують «особливу «підмову», одне з концентричних кіл мови, якою в усталеній формі зберігаються і транслуються уявлення етносу про світ, культурна та історико-міфологічна інтеріоризація дійсності та внутрішнього рефлексивного досвіду народу» (Селіванова, 2004: 11).

Висновки. Таким чином, дослідження зв'язків етнофразем з контекстом їх виникнення неодмінно виводить вектор пошуку на рівень народного дискурсу, репрезентація якого відбувається у вербальних кодах архаїчної народної обрядовості та святковості, традиційних звичаїв, які втілюють стійку парадигму етнічного світогляду. В цілому ж архаїчна народна культура у всій своїй багатогранності репрезентацій і мова перебувають між собою у

відносинах «взаємодіфузії»: дискурс жанрів народної творчості (вірування, зговори, залишки міфологічних сказань, що збереглися як казка, анекдот, легенда, вербальний супровід (код) обрядів з іншими кодами) є вікном, через яке можна потрапити в глибини народної мови; Поряд з цим дослідження мовних реліктів-етнографізмів (етнолексем і етнофразем) відкриває простір нових пошуків у сфері народної культури, що становить значну наукову перспективу.

Список літератури

- Березович Е.Л. К этнолингвистической интерпретации семантических полей. *Вопросы языкознания*. 2004. № 6. С.3–24.
- Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти досліджень. *Мовознавство*. 2001. № 5. С. 48–63.
- Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу. *Мовознавство*. 2004. № 5–6. С. 12–22.
- Пономаренко А.Ю. Експресивний компонент у безеквівалентних фразеологічних одиницях. *Гуманітарний вісник: Сер. "Іноземна філологія"*. Черкаси: ЧІТІ. 2000. № 4. С. 253 – 257.
- Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). К.-Черкаси: Брама, 2004. 376 с.
- Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Языки русской культуры, 1996. 288 с.
- Філінюк В.А. Порівняльні конструкції в поетичному ідіолекті Миколи Дмитренка. *Філологічний дискурс: зб. наук. праць*. Хмельницький: Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2015. Вип. 2. С. 119–123.
- Jeffries L. *Discovering Language. The Structure of Modern English*. New York, 2006, 252 p.
- Kim H. Two notions of indexicality. *Semiotica 180*, 2010. Vol. 1/4. P. 47 – 67.

References

- Berezovich E.L. (2004). K etnolingvisticheskoy interpretatsii semanticheskikh poley. *Voprosy yazykoznanija*, 6, 3–24.
- Zhayvoronok V.V. (2001). Ukrayins'ka etnolinhvistyka: deyaki aspekty doslidzhen'. *Movoznavstvo*, 5, 48–63.
- Kocherhan M.P. (2004). Zistavne movoznavstvo i problema movnykh kartyn svitu. *Movoznavstvo*, 5–6, 12–22.
- Ponomarenko A.Yu. (2000). Ekspresyvnyy komponent u bezekvivalentnykh frazeolohichnykh odynitysyakh. *Humanitarnyy visnyk: Ser. "Inozemna filolohiya"*. Cherkasy: CHITI, 4, 253–257.
- Selivanova O.O. (2004). Narysy z ukrayins'koyi frazeolohiyi (psykhokohnityvnyy ta etnokul'turnyy aspekty). K.-Cherkasy: Brama.
- Teliya V.N. (1996). Russkaya frazeologiya: Semanticheskyy, pragmaticheskyy i lingvokul'turologicheskyy aspekty. M.: YAzyki russkoy kul'tury.
- Filinyuk V.A. (2015). Porivnyal'ni konstruktsiyi v poetychnomu idiolekti Mykoly Dmytrenka. *Filolohichnyy dyskurs: zb. nauk. prats'*. Khmel'nyts'kyu: Khmel'nyts'ka humanitarno-pedahohichna akademiya, 2, 119–123.
- Jeffries L. (2006). *Discovering Language. The Structure of Modern English*. New York.
- Kim H. (2010). Two notions of indexicality. *Semiotica 180*, 1 (4), 47 – 67.

Стаття надійшла до редакції 5.03.2022 року